

Ռուբեն Ա. Սաֆրասյան*

Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Թուրքական երեք փաստաթղթերի համեմատական վերլուծություն

Հայոց ցեղասպանության պատմության հետագա ուսումնասիրության տեսանկյունից խիստ կարևոր է օսմանյան Թուրքիայի պետական կառավարման բարձրագույն մարմինների կողմից այդ ծանրագույն հանցագործության նախապատրաստման մանրամասների բացահայտումը: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման գործընթացն ամբողջացել է որոշակի պետական ծրագրի տեսքով, որտեղ արտահայտված էր ցեղասպանություն իրագործելու հանցավոր դիտավորությունը (intent) և նշված էին այն իրականացնելու միջոցները: Սովորաբար այս ծրագրի գոյությունը պահվում է գաղտնի, քանի որ այն պարունակում է տեղեկատվություն ծանրագույն պետական հանցագործության դիտավորության վերաբերյալ:

Մեր կարծիքով՝ Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը գոյություն է ունեցել ոչ թե մեկ, այլ երեք փաստաթղթի տեսքով: Այդ վավերագրերի համար ընդհանուր է ինչպես ցեղասպանության իրականացման դիտավորության, այնպես էլ հանցագործությունը իրագործելու կոնկրետ միջոցների առկայությունը:

Առաջին փաստաթուղթը Օսմանյան կայսրության մի խումբ ղեկավար գործիչների՝ Թալեթի ղեկավարությամբ, գաղտնի հանդիպման ժամանակ ընդունված որոշումների գրառումն է և հայտնի է որպես «10 պատվիրաններ»: Հանրությանը նրա գոյության մասին հայտնի է դարձել 1919 թ. Կ.Պոլսի հայկական «Վերջին լուր» լրագրի հրատարակումից, որը տպագրել է նաև փաստաթղթի հայերեն թարգմանությունը: Հետագայում իր մենագրություններից մեկում այն արտատպել է հայտնի պատմաբան Լեոն¹: Ավելի ուշ ֆրանսահայ պատմաբան Արթուր Բեյլերյանը իր ֆրանսիական արխիվային² փաս-

* Ռուբեն Սաֆրասյանի հոդվածը օսմանյան Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագրի խորքային ուսումնասիրություն է: Հեղինակը փաստարկված կերպով ապացուցում է, որ այդ ծրագիրը իր հստակեցման հաջորդական հանգրվաններում ձևակերպվել է միանգամից երեք փաստաթղթերի տեսքով: *Խմբ.*

¹ Տե՛ս առաջին անգամ 1934թ. Փարիզում տպագրված աշխատության վերահրատարակությունը. Լեո, Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հատ. Բ. Երևան, 1994, էջ 151–152:

² Վերջերս Հայաստանում հրատարակվեց այս արժեքավոր ժողովածուի հայերեն թարգմանությունը, որտեղ ներկայացված է ծրագրի հայերեն թարգմանությունը, տե՛ս, «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում», հատոր I, աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, 2005, էջ 27–28:

տաթղթերի ժողովածուի ներածությունում հրապարակել է փաստաթղթի ֆրանսերեն թարգմանությունը: Ամերիկահայ ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը, անցյալ դարի վերջերին մանրակրկիտ հետազոտելով անգլիական արխիվները, բացահայտեց մի շարք կարևոր փաստեր, որոնք կապված էին տվյալ փաստաթղթի ստեղծման ու հայտնաբերման հանգամանքների հետ³:

Մասնավորապես, պարզվեց, որ Թալեաթի ղեկավարած խորհրդակցությանը ներկա են եղել անձամբ ինքը՝ ներքին գործերի նախարար և երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Թալեաթը, կենտրոնական կոմիտեի անդամներ և «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարներ Բեհաեդդին Շաքիրը ու Նազըմը, ներքին գործերի հասարակական անվտանգության վարչության պետ Իսմաիլ Ջանփուլադը և օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի քաղաքական վարչության պետ գնդապետ Սեյֆին: Խորհրդակցությանը որպես քարտուղար ներկա է եղել ներքին գործերի նախարարության հետախուզական վարչության պետ գնդապետ Էսադը, որը և գրի է առել փաստաթուղթը: Ստորև ներկայացնում ենք Վ. Դադրյանի կողմից հրապարակված անգլերեն տեքստի թարգմանությունը.

1. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կանոնակարգի 3-րդ ու 4-րդ կետերն օգտագործելով՝ փակել բոլոր հայկական միությունները և ձերբակալել բոլոր նրանց, ովքեր երբևիցե գործել են կառավարության դեմ, և ուղարկել նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բաղդադը կամ Մոսուլը, և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ տեղում:
2. Բռնագրավել զենքերը:
3. Համապատասխան ու հատուկ միջոցներով գրգռել մահմեդականների կարծիքը հայերի դեմ. այնպիսի վայրերում, ինչպիսիք են Վանը, Էրզրումը, Ադանան, որտեղ հայերը փաստորեն արդեն արժանացել են մահմեդականների ատելությանը, հրահրել կազմակերպված կոտորածներ, ինչպես ռուսները արեցին Բաքվում:
4. Էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ ու Ազիզի ու Բիթլիսի նահանգներում թողնել գործադրումը ժողովրդին, ի հակառակ դրան այնպիսի տեղերում, ինչպիսիք են Ադանան, Սըվասը, Բուրսան, Իզմիրը ու Չանյունիան, ակտիվորեն օգնել մահմեդականներին կանոնավոր զինված ուժերով (այսինքն՝ ժանդարմերիայով):
5. Իրականացնել միջոցառումներ մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, հոգևորականներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու նպատակով՝ թողնելով աղջիկներին և երեխաներին՝ մահմեդականացնելու նպատակով:
6. Տեղահանել բոլոր նրանց ընտանիքներին, ում կհաջողվի փրկվել, և իրականացնել միջոցառումներ՝ նրանց բոլոր կապերը իրենց ծննդավայրերի հետ կտրելու նպատակով:
7. Քանի որ հայ պաշտոնյաները կարող են լինել լրտեսներ, նրանց լիովին հեռացնել բոլոր պետական գերատեսչություններից կամ պաշտոններից:
8. Օգտագործելով համապատասխան միջոցներ՝ սպանել բանակում գտնվող բոլոր հայերին՝ թողնելով դրա իրականացումը զինված ուժերին:
9. Բոլոր գործողությունները ամենուրեք սկսել միաժամանակ, այդպիսով ժամանակ չթողնելով նախապատրաստելու պաշտպանական միջոցառումներ:

³ V. N. Dadrian, The secret Young - Turk Ittihadist conference and the decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and genocide studies, 1993, Volume 7, No. 2, p. 173–201.

10. Ուշադրության դարձնել այս հրահանգների հույժ գաղտնի բնույթի վրա, դրանք չպիտի հայտնի լինեն 2-3 հոգուց ավելի մարդկանց»⁴:

Փաստաթղթի վրա ամիս-ամսաթիվը նշված չէ: Անգլիացի սպան, որին Էսադը հանձնել է այդ փաստաթուղթը, թվագրել է այն մոտավորապես՝ 1914թ. դեկտեմբեր –1915թ. հունվար ամիսներով⁵: Ներկայումս հայտնի փաստերի լույսի ներքո այդ թվագրումը կարելի է համարել ընդունելի, քանի որ փետրվարին արդեն նշաններ կային, որ տվյալ ծրագրի կետերը սկսել են իրագործվել: Այսպես օրինակ՝ լավատեղյակ գերմանացի փոխգնդապետ Շտանգեն⁶ հայտնում էր, որ փետրվարի 10-ին «քաղաքական պատճառներով» սպանվել են օսմանյան բանկի հայազգի փոխտնօրենը և գրեթե այդ նույն օրերին՝ Էրզինջանի (Երզնկայի *Ռ.Ս.*) հայոց եպիսկոպոսը⁷: Դրանից մի քանի օր հետո սկսվեց հայազգի պաշտոնյաների վտարումը պետական ծառայությունից, օսմանյան բանակի հայ շարքայիների զինաթափումը և սպաների ձերբակալումը⁸: Բոլոր այդ գործողությունները հիշատակված էին մեր կողմից քննության առնված փաստաթղթում:

Որոշ մասնագետների պնդմամբ՝ երիտթուրքերի կենտկոմը վերջնական որոշումը հայերի զանգվածային կոտորածը սկսելու մասին ընդունել է 1915թ. փետրվար ամսվա կեսերին⁹: Արամ Անտոնյանի հրապարակած երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի նամակը, ուղղված Ադանայի վիլայեթում կենտկոմի պատասխանատու ներկայացուցիչ Ջեմալին, գրված է փետրվարի 18-ին և աննուղղակի հաստատում է այդ վարկածը: Այստեղ նշվում է, թե արդեն որոշում է ընդունվել բոլոր հայերին անխնա ոչնչացնել և համապատասխան հրամանները այդ մասին կառավարության կողմից շուտով կուղարկվեն նահանգների կուսակալներին ու բանակի հրամանատարներին¹⁰:

Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ մեր կողմից քննության առնված փաստաթուղթը արտացոլում է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ վերջնական որոշում ընդունելու նպատակով նախապատրաստական աշխատանքի այն փուլը, երբ արդեն ստեղծվել էր կոնկրետ խնդիրների լուծմանն ուղղված գործողությունների ու միջոցառումների միասնական ու համակարգված ծրագիր: Կարևոր է այն հանգամանքը, որ փաստաթուղթը ստեղծվել է ոչ թե երիտթուրքական կուսակցության կողմից, այլ արդյունք է օսմանյան Թուրքիայի պետական՝ քաղաքացիական ու ռազմական բարձրագույն կառավարման օղակները ներկայացնող ղեկավար գործիչների խորհրդակցության: Դա վկայում է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման գործընթացը արդեն դուրս էր եկել զուտ քաղաքական քննարկումների փուլից և թևակոխել էր գործնական ծրագրավորման հանգրվանը:

⁴ V. N. Dadrian, նշվ. աշխ. էջ 174-175.

⁵ V. N. Dadrian, նշվ. աշխ. էջ 174.

⁶ Նա եղել է «Չատուկ կազմակերպության» ղեկավարներից: Տե՛ս V. N. Dadrian, Documentation of the Armenian genocide in German and Austrian sources. New Brunswick, 1994, p. 110. Այստեղ Շտանգեի զինվորական կոչումը սխալմամբ նշված է գնդապետ:

⁷ Der deutsche Obersteutnant Stange an die deutsche Militärmission in Konstantinopel, Erserum, den 23. August 1915, Geheim. - DE/PA-AA/BoKon/170, www.armenocide.net -1915-08-23-DE-013Geheim!

⁸ Ch. J. Walker, Armenia: the survival of a Nation. London, 1983, p. 200.

⁹ Ch. J. Walker, նշվ. աշխ.:

¹⁰ Տե՛ս նամակի տեքստում Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեթ փաշա, Երևան, 1990, էջ, 130:

Նրա հեղինակներից Թալեսթի, Բեհաեդդին Շաքիրի ու Նազրմի մեղքը Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման մեջ վաղուց հայտնի ու փաստված է, և լրացուցիչ անդրադարձի անհրաժեշտություն չի գգում: Ջանփոլադի հայաջինջ գործունեությունը նույնպես լավ հայտնի է: Մասնավորապես, նա Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության և այլ խավերի ներկայացուցիչների ձերբակալությունների ու արտորի գլխավոր պատասխանատուն է: Նույնիսկ իր կուսակիցների շրջանում Ջանփոլադը աչքի էր ընկնում անմարդկային դաժանությամբ ու արյունարբու հակումներով և այդ պատճառով նրան անվանում էին «մարդասպան զինվոր»¹¹: Անգլիացի սպա Էնդրյու Բյանը, որը հարցաքննել է ձերբակալված երիտթուրք պարագլուխներին, խոստովանում էր, որ ինքը նրա հանդեպ ավելի քիչ համակրանք էր գգում, քան թե ուրիշների¹²: Իսկ ահա Մուսթաֆա Քեմալը ոչ միայն համակրում էր այդ «մարդասպան զինվորին», այլև բարձր էր գնահատում նրան որպես «պետական գործչի»...¹³

Այս հանցավոր խմբի հինգերորդ անդամը՝ գլխավոր շտաբի գնդապետ Մեյֆին, նույնպես եղել է Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներից: Նրա դերը մինչև օրս լիովին բացահայտված չէ: Հայտնի փաստերը վկայում են, որ նա, մասնավորապես, ղեկավարել է «Հատուկ կազմակերպության» շրջանակներում գործող մարդասպանների ջոկատները, այսպես կոչված՝ «ֆիդայիներին»: Այս փաստը հաստատվել է գերմանացի գնդապետ ֆոն Լոստովի կողմից¹⁴: Սակայն, շնորհիվ գաղտնի գործելու մեծ փորձի, այդ մարդասպանին հաջողվեց խուսափել ետպատերազմյան օսմանյան ռազմական դատարանի առջև կանգնելուց: Պատերազմի ավարտից հետո նա ակտիվ, սակայն հաճախ անտեսանելի գործունեություն ծավալեց քեմալական շարժման տարբեր ճակատներում: Այսպես, նա Արևմտյան ճակատում գործող գաղտնի «Համ-գա» խմբի ղեկավարներից էր, որի նպատակն էր ապահովել հաջորդականությունը՝ երիտթուրքերի և քեմալականների միջև¹⁵, իսկ հետագայում Տրապիզոնում տեղակայված քեմալական բանակի ստորաբաժանումներից մեկի հրամանատարն էր¹⁶:

Հանցավոր խմբի անդամներից Մեյֆին միակն էր, որը մահացավ իր մահով: Թալեսթին և Բեհաեդդին Շաքիրին գնդակահարեցին հայ վրիժառուները, Նազրմը և Ջանփոլադը մեղադրվեցին Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձի նախապատրաստման մեջ և ի թիվս մի շարք այլ նախկին երիտթուրքերի, 1926թ. կախաղան բարձրացվեցին:

Հանցագործները սովորաբար փորձում են քողարկել իրենց հանցագործության հետքերը: Այդպես վարվեցին նաև Մեծ եղեռնի հեղինակները: 1915թ. մայիսին Օսմանյան կայսրության իշխանություններն ընդունեցին մի օրենք, որի նպատակն էր «օրինական» քող ստեղծել հայ ժողովրդի կանխամտածված զանգվածային ոչնչաց-

¹¹ O. S. Kocahanoğlu, İttihat-Terraki'nin sorgulanması ve yargılanması: Meclis-i Mebusan tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin içyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi muhakemesi. İstanbul, 1998, s. 629.

¹² British Foreign Office dossiers on Turkish war criminals. By Vartkes Yeghiayan. La Verne, 1991, p. 52.

¹³ O. S. Kocahanoğlu, Գլվ. աշխ., էջ 630 – 631.

¹⁴ V. N. Dadrian, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 1995, p. 220.

¹⁵ E. Şimşek, İ. Bahar, Türkiye'de istihbaratçılık ve MİT. İstanbul, 2004, s. 186 – 187.

¹⁶ E. Jan Zürcher, The Unionist factor: the role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National movement, 1905 – 1926. Leiden, 1984, p. 128.

ման՝ ցեղասպանության համար: Սակայն նրանք հաշվի չառան, որ դիտարկվելով ի թիվս այլ պաշտոնական փաստաթղթերի, տվյալ օրենքը փաստում է նրանց հանցավոր ծրագրերը: Դրանով իսկ՝ վերը նշված օրենքը դարձավ մարդկության պատմության ամենադաժան և ամենաարյունալի օրենքներից մեկը: Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտմանը նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ այն հաճախ հիշատակվում է որպես «Տեղահանության օրենք»¹⁷: Նրա ընդունման նախապատմությունը հետևյալն է. 1915թ. մայիսի 24-ին¹⁸ Անտանտի երեք տերությունները՝ Ռուսաստանը, Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հանդես եկան համատեղ Հայտարարագրով, որտեղ խստագույնս դատապարտելով հայերի զանգվածային կոտորածները և որակելով դրանք որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված Թուրքիայի... նոր հանցագործություն», ընդգծեցին, որ այդ հանցագործության համար անհատապես պատասխանատու կճանաչվեն օսմանյան կառավարության անդամները¹⁹: Նույն օրը նրա ֆրանսերեն տեքստը Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության կողմից հանձնվեց «Հավա» հեռագրական գործակալությանը և անմիջապես փոխանցվեց Կոնստանդնուպոլիս ու Բեռլին: Հայտարարագրի տեքստի պաշտոնական հանձնումը օսմանյան կառավարությանը տեղի ունեցավ ավելի ուշ, երրորդ կողմի միջոցով, քանի որ դիվանագիտական հարաբերությունները Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև բացակայում էին: Հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում հետևել այդ արարողության անցած ուղին:

Սկզբում այս փաստաթղթի պատճենը մայիսի 28-ին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Դելկասեի խնդրանքով, Փարիզում ԱՄՆ դեսպան Վ. Շարփի միջոցով, փոխանցվեց Վաշինգտոն՝ պետքարտուղար Վ. Բրյանին²⁰: Վերջինս մեկ օր անց՝ 29-ին այն հեռագրով ուղարկեց Կ. Պոլսում ԱՄՆ դեսպան Հ. Մորգենթաուին²¹, որն էլ հետագայում հանձնել է հայտարարագիրը սադրագամ Սաիդ Հալիմ փաշային: Հայտարարագրի արձագանքը օսմանյան կառավարության անդամների կողմից բավական բուռն էր: Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Յոհան Պալլավիչինին հայտնում էր Վիեննա, որ այն առաջացրել էր սադրագամ (նախարարների խորհրդի նախագահ) Սաիդ Հալիմ փաշայի անթաքույց ուժեղ զայրույթը²²: ԱՄՆ դեսպան Հ. Մորգենթաուն իր օրագրում նկա-

¹⁷ Թուրք պատմաբանները այն անվանում են "Tehcir kanunu" (հայերեն՝ "Տեղահանության օրենք") կամ էլ՝ "Sevkiyat kanunu" (հայերեն՝ «Ուղարկելու օրենք»):

¹⁸ Ամսաթվերը, բացի հատուկ նշվածներից, նոր տոմարով են:

¹⁹ Հայտարարագրի տեքստը տե՛ս «Դեպարտամենտի ծանուցագիրը «Հավա» գործակալությանը», Հրատապ, Փարիզ, 24-ը մայիսի 1915թ. - «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում», հատոր I, էջ 99:

²⁰ Sharp – to Secretary of State, Paris, May 28, 1915. – Documents: The State Department File. – A. Hayrapetyan, «Race Problems» and the Armenian Genocide: The State Department file. – Armenian Review, Spring 1984, Volume 37, No. 1, p. 64; Փարիզում Միացյալ Նահանգների դեսպան պ. Վիլյամ Շարփը՝ արտաքին գործերի նախարար պ. Դելկասեին, Փարիզ, 28-ը մայիսի 1915թ. - «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում», հատոր I, էջ 101:

²¹ Bryan – to Amembassy, Constantinople, Washington, May 29, 1915. – Documents: The State Department file. – A. Hayrapetyan, «Race Problems» and the Armenian Genocide: The State Department file. – Armenian Review, Spring 1984, Volume 37, No. 1, p. 65.

²² Pallavicini – an Baron Burian, Constantinople, an 18. Juni 1915. – K. u K. – Dokumente: Armenien in Österreichischen Archiven (Fotokopien). Band II: 1915 – 1917. Herausgeber: Artem Ohandjanian. S. 884.

րագրում է Հայտարարագրին ծանոթանալուց հետո Սաիդ Հալիմի վիճակը՝ որպես «չափազանց գրգռված»²³:

Թուրք պատմաբանները, իրենց հերթին, Հայտարարագրից ներգործվողների թվում նշում են ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյի անունը, որի հրամաններով էին սկսվել և ընթացքի մեջ էին տեղահանություններն ու կոտորածները: Վերջինիս մոտ այն, ըստ երևույթին, առաջացրել էր մտավախություն, որ այդ ոճրագործությունների համար ողջ մեղքը հետագայում կբարդվի միայն իր վրա:

Փորձելով խուսափել դրանից՝ Թալեաթը նախաձեռնեց մի այնպիսի գործընթաց, որի նպատակն էր ազատվել միայնակ պատասխանատու լինելու վտանգից և ոճրագործության համար պատասխանատվությունը դարձնել կոլեկտիվ՝ տարրալուծելով այն կառավարության անդամների միջև²⁴: Հետաքրքիր է, որ այդ ոճրագործը շատ լավ գիտակցում էր իր պատասխանատվությունը: Պահպանվել է Թալեաթի բացառիկ խոստովանությունը, որի մասին իր հուշագրություններում հիշատակում է նրա մերձավոր ընկեր, Օսմանյան կայսրության և «Միություն ու առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավար գործիչներից Հալիլը: Համաձայն վերջինիս՝ Թալեաթը, նկատի ունենալով հայերի տեղահանությունը, նրան խոստովանել է, որ ինքն է կայացրել որոշումը տեղահանության մասին²⁵:

Ուստի Թալեաթի նախաձեռնությամբ թուրքական ղեկավարությունն արագ ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնք մեկ շաբաթվա ընթացքում հանգեցրին, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, «Տեղահանության օրենքի» հրապարակմանը:

Թուրքիայում հրատարակած փաստաթղթերը փաստում են, որ Հայտարարագրի հրապարակումից մեկ օր հետո՝ մայիսի 26-ին, բանակի գլխավոր հրամանատարությունը դիմեց ներքին գործերի նախարարությանը՝ առաջարկելով սկսել հայերի տեղահանությունը «Արևելյան վիլայեթներից, Չեթումից և դրանց մնացած հայաշատ վայրերից»²⁶:

Ուշագրավ է, որ թուրք պատմաբանները խուսափում են հրապարակել այս կարևոր վավերագրի ինչպես ֆոտոպատճենը, այնպես էլ օսմաներեն տեքստը, սահմանափակվելով միայն նրա ակնհայտորեն աղճատված տարբերակով, որը տեղադրել է իր մենագրությունում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը կեղծող թուրքական պաշտոնական պատմագրության «հենասյուններից» մեկը՝ պաշտոնաթող դեսպան Քյամուրան Գյուրյունը²⁷: Մինչդեռ թվում էր, թե տվյալ փաստաթղթի հրապարակումը կարևոր ներդրում պիտի լիներ հայերի տեղահանությունը որպես զուտ ռազմական անհրաժեշտությունից բխող միջոցառում ներկայացնող՝ թուրքական պաշտոնական վարկածի հաստատման գործում: Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ Ք.Գյուրյունը ոչ միայն լրիվ չի հրապարակել փաստաթուղթը, այլ նաև կեղծել է այն: Վերջին ենթադրությունը հաս-

²³ June 7, Monday. - [Henry Morgenthau], United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau 1913 – 1916. Compiled with an Introduction by Ara Sarafian. Princeton and London, 2004, p. 249.

²⁴ Տե՛ս օրինակ, Y. H. Bayur, Türk İnkılabı tarihi. Cilt: III: 1914 -1918: Genel Savaş, Kısım III: 1915 – 1917 vuruşmaları ve bunların siyasal tepkileri. Ankara, 1983, s. 39; Y. Halaçoğlu, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, S. 66.

²⁵ Տե՛ս [Halil Menteşe], Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin anıları. Giriş: İsmail Arar. İstanbul, 1986, s. 216.

²⁶ Տե՛ս այդ փաստաթղթի տեքստում, որը հրատարակել է թուրք պատմաբան Ք. Գյուրյունը. K. Gürün, Ermeni dosyası. İkinci Baskı. Ankara, 1983, s. 213.

²⁷ Տե՛ս օրինակ, Y. Halaçoğlu, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, S. կամ էլ՝ Y. Ercan, Ermeniler ve Ermeni Sorunu. – Yeni Türkiye, 2001, ocak-şubat, yıl 7, sayı 37: Ermeni Sorunu özel sayısı I, s. 48 - 49.

տատվում է նրանով, որ փաստաթուղթը առաջարկում է սկսել Ձեյթունի հայերի տեղահանությունը, մինչդեռ նրանց տեղահանությունը սկսվել էր Թալեաթի հրամաններով՝ դեռևս մարտի վերջերին, շարունակվել է ապրիլ ամսվա ընթացքում, և Ձեյթունում արդեն տեղակայվել էին թուրքական կանոնավոր զորքեր: Դա վկայում է, որ գլխավոր հրամանատարության հեղինակած՝ վերը նշված փաստաթուղթը իրականում գրվել է ավելի վաղ, քան փորձում է ցույց տալ Ք.Գյուրյունը, հավանաբար՝ 1915թ. ապրիլ-մայիսի սկիզբին: Այս կեղծիքի պատճառը, թերևս, այն է, որ փաստաթուղթում հղում կա տեղահանության մասին ընդունված «բանավոր որոշման» վրա²⁸: «Վրիպակը», մեր կարծիքով, կատարվել է իրականում Էնվերի կողմից՝ միտումնավոր, քանի որ դրանով ռազմական նախարարությունը հնարավորություն էր ստանում խուսափել տեղահանությունը նախաձեռնողի պատասխանատվությունից:

Ի պատասխան այդ գրության՝ Թալեաթը ներքին գործերի նախարարության անունից գաղտնի գեկուցագրով դիմում է կառավարությանը՝ պահանջելով տեղահանել պատերազմական շրջանների հայ ազգաբնակչությանը²⁹: Այս փաստաթուղթը, չնայած այն հանգամանքին, որ պարունակում է կեղծիքների ու ստերի մի ամբողջ շարան, միաժամանակ հնարավորություն է տալիս վերահաստատելու թուրքական իշխանությունների ցեղասպանական դիտավորությունը: Հայկազուն Ղազարյանի թարգմանությամբ այն ձևակերպված է այսպես. «Պետության կենսական ջանքերու կարգին կարևոր գործ մըն է այս մտատանջությունը³⁰, զայն հիմնական կերպով լուծելու, վերջացնելու և ամբողջապես ջնջելու համար³¹: Այս մասին միջոցներ պատրաստելու և պատրաստ գտնվելու մասին խորհած և նկատողության առած ենք»³²: Վերջին նախադասությունը կարելի է մեկնաբանել որպես անդրադարձ մեզ լավ ծանոթ «10 պատվիրաններին»:

Թուրքական իշխանությունները այնքան էին շտապում, որ խախտեցին օրենքների ընդունման կարգը, ինչը վկայում է նրանց շրջանում տիրող խուճապի մասին: Առանց կառավարության նիստ հրավիրելու, Թալեաթի գեկուցագիրը քննարկելու և կառավարության համապատասխան որոշում ընդունելու, արդեն հաջորդ օրը՝ մայիսի 27-ին, հապճեպ ընդունվում և հունիսի 1-ին հրապարակվում ու անմիջապես ուժի մեջ է մտնում «Պատերազմի ժամանակ կառավարության գործունեության դեմ դուրս եկողների համար ռազմական տեսանկյունից առևտրի միջոցների մասին ժամանակավոր օրենք» վերտառությամբ և սուլթանի ու ռազմական նախարար Էնվերի ստորագրությամբ օրենքը³³: Ինչպես նշել էինք, այն ընդունված է անվանել նաև «Տեղահանության օրենք»:

Նախքան «Տեղահանության օրենքի» հրապարակումը, մայիսի 30-ին տեղի է ունենում կառավարության նիստ: Այն քննում է Թալեաթի գեկուցագիրը և ընդունում է Որո-

²⁸ K. Gürün, *Ermeni dosyası. İkinci Baskı*. Ankara, 1983, s. 213.

²⁹ Այդ գաղտնի գեկուցագրի տեքստը՝ հայերեն թարգմանությամբ, առաջին անգամ հրատարակել է ցեղասպանության վերաբարող, խորքային հետազոտող Դայկազն Ղազարյանը: Տե՛ս Գ. Գ. Ղազարյան, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուք, 1968, էջ 324 – 328:

³⁰ Ինչպես երևում է փաստաթղթի համատեքստից, Թալեաթի «մտատանջությունը» հայ ժողովրդի ձգտումն էր՝ իրականացնել բարենորոգումներ Արևմտյան Դայաստանում:

³¹ Թարգմանության հեղինակը, հաշվի առնելով սույն պարբերության կարևորությունը, բերում է թուրքերեն արտահայտությունը՝ հայերեն տառերով՝ «քյուլլիյեն իզալեսի»:

³² Գ. Գ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 325:

³³ Տեքստը տե՛ս Vakt-i seferde icraat-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-i muvakkat. - Takvîm-i Vekâyi', 18 Receb 1333 / 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.

շում՝ սկսել տեղահանությունը: Նրա տեքստը հրատարակված է³⁴: Այն վերնագրված է «Նախարարների խորհրդի քննարկումների վերաբերյալ արձանագրություն» և բաղկացած է երկու մասից՝ «Համառոտ նկարագրություն»³⁵ և «Որոշում»: Փաստաթղթի տակ ստորագրել են օսմանյան կառավարության մի շարք անդամներ: Մեզ հաջողվել է վերծանել ստորագամ Սայիդ Հալիմ փաշայի, Էնվերի, Թալեաթի, Նեսիմիի ստորագրությունները: «Որոշում» հասվածում նույնպես առկա է արտահայտություն, որը բացահայտում է օսմանյան կառավարության ցեղասպանական դիտավորությունը: Այնտեղ նշված է հայկական շարժման «լիովին ոչնչացման ու վերացման անհրաժեշտությունը» (“imhâ ve izâlesi kat’iyyen muktezî”)³⁶: Այդպիսով, Թալեաթի առաջարկը արժանանում է կառավարության հավանությանը՝ ստանալով կառավարական որոշման տեքս, որտեղ պարզորոշ արտահայտված է տեղահանության պատրվակով հայ ժողովրդին բնաջնջելու դիտավորությունը: Ուրեմն՝ Օսմանյան կառավարության Որոշումը երկրորդ կարևոր փաստաթուղթն է, որը մաս է կազմում Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագրի:

Անդրադառնանք «Տեղահանության օրենքին»: Ցայսօր նրա և՛ բովանդակության, և՛ հրապարակման առանձնահատկությունների հետ կապված շատ հանգամանքներ ինչպես մեզանում, այնպես էլ արտերկրում մնում են չպարզաբանված՝ նպաստելով իրարամերժ մտտեցումների դրսևորմանը:

Վիճահարույց խնդիրներից է, օրինակ, օրենքի ընդունման և հրապարակման ամսաթվերի հարցը: Նույնիսկ այնպիսի ճանաչված ցեղասպանագետ, ինչպիսին Վահագն Դադրյանն է, իր երկու հիմնարար աշխատություններում նշում է այդ օրենքի հրապարակման երկու տարբեր ամսաթվեր՝ երկուսն էլ սխալ: Նրանցից առաջինում, որը հրատարակվել է 1995թ., նշված է 1915թ. մայիսի 26-ը³⁷ (այստեղ և այսուհետ հոդվածի բոլոր ամսաթվերը, բացի հատուկ նշվածներից, նոր տոմարով են): Չորս տարի հետո լույս տեսած նրա գրչին պատկանող մեկ այլ գրքում կարդում ենք, որ այդ օրենքը մամուլում հրապարակվել է 1915թ. մայիսի 27-ին³⁸:

Մինչդեռ, թուրքական պաշտոնական վավերագրերը փաստում են, որ առաջին ամսաթիվը վերաբերում է ներքին գործերի նախարար Թալեաթի գաղտնի գեկուցագրին, որին արդեն անդրադարձել ենք, իսկ երկրորդը օրենքի ընդունման ամսաթիվն է, այլ ոչ թե մամուլում հրապարակման, ինչը տեղի է ունեցել հինգ օր ավելի ուշ, 1915թ. հունիսի 1-ին՝ պաշտոնաթերթ «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի առաջին էջին: Այս ճշտումը կարևոր է, քանի որ, համաձայն օրենքի 3-րդ հոդվածի, այն գործողության մեջ պիտի մտնեի հրապարակման օրից:

Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտմանը միջոցառված մի շարք այլ աշխատություններում նույնպես կարելի է հանդիպել վերը նշված սխալին: Նշենք, օրինակ, մեզանում քաջ հայտնի Հայկազուն Գազարյանի և Լևոն Վարդանի մենագրու-

³⁴ Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hülasâ-i me’âli, 17 Mayıs 1331. - BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. - <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>

³⁵ Պետք է հասկանալ, ըստ երևույթին, «խնդրի քննարկման համառոտ նկարագրություն»:

³⁶ Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtname: Hülasâ-i me’âli, 17 Mayıs 1331. - BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 198/163. - <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/pdf/2/17.pdf>

³⁷ V. N. Dadrian, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Providence, Oxford, 1995, p. 400.

³⁸ V. N. Dadrian, Warrant for genocide: key elements of Turko – Armenian conflict. New Brunswick, 1999, p. 123.

թյունները, որտեղ նույնպես առկա է շփոթմունք՝ օրենքի ընդունման ու մասնուլում հրապարակման ամսաթվերի միջև³⁹:

Ամսաթվերի մեջ շփոթվում են նաև թուրք որոշ պատմաբաններ: Այսպես, օրինակ, Մեհմեդ Հոջաօղլուն սխալմամբ գրում է, թե օրենքը սկսել է գործել 1331թ. մայիսի 14-ին (համաձայն Օսմանյան կայսրության պաշտոնական գրագրության մեջ օգտագործված ռումի օրացուցային համակարգի)⁴⁰, ինչը եվրոպական օրացուցային համակարգի նոր տոմարով համապատասխանում է 1915թ. մայիսի 27-ին: Սակայն օրենքը պաշտոնապես գործողության մեջ է դրվել է մասնուլում հրապարակման օրից, այսինքն՝ 1915թ. հունիսի 1-ից:

Օրենքի ընդունման ու հրապարակման ամսաթվերի հետ կապված սխալն առկա է նաև թուրք պատմաբան Իսմայիլ Համի Դանիշմենդի մոտ, որի «Օսմանյան պատմության բացատրական տարեգրություն» վերտառությամբ քառահատորյակը տասնամյակներ շարունակ հանդիսանում էր օսմանագետների սեղանի գիրքը: Այդ աշխատության չորրորդ հատորում հեղինակը գրում է, թե «Տեղահանության օրենքը» հրապարակվել է 1915 թ. մայիսի 27-ին՝ շփոթելով այդ ամսաթիվը օրենքի ընդունման ամսաթվի հետ⁴¹:

Մեկ այլ շփոթմունքի ենք հանդիպում ԱՄՆ-ում բնակվող թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամի՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գրքերից մեկում, որտեղ նա, ճիշտ նշելով «Տեղահանության օրենքի» ընդունման ու հրապարակման ամսաթվերը (մայիսի 27 և հունիսի 1), գրում է, որ դրանք վերաբերում են կառավարության որոշմանը՝ տեղահանություն սկսելու վերաբերյալ: Ակնհայտ է, որ նա նույնացնում է «Տեղահանության օրենքը» և հայերի տեղահանությունը սկսելու վերաբերյալ կառավարության որոշումը, ինչը սխալ է⁴²: Կառավարության «Տեղահանության որոշումը», ինչպես արդեն նշվել է, ընդունվել է նախարարների խորհրդի մայիսի 30-ին տեղի ունեցած նիստի ընթացքում, այսինքն՝ «Տեղահանության օրենքի» ընդունումից երեք օր անց: Ավելի ուշ լույս տեսած իր գրքերից մեկում Թ. Աքչամը, ցուցաբերելով պարտաճանաչ մոտեցում, ուղղել է իր վերը նշված սխալը⁴³:

Ճշգրտման կարիք ունի նաև օրենքի բուն բովանդակությունը, մասնավորապես նրա հոդվածների թիվը: Այդ խնդրի շուրջ պատմագրության մեջ առկա են տարակարծություններ: Սակավաթիվ են աշխատությունները, որտեղ նշվում է օրենքի բովանդակությունը կազմող հոդվածների ստույգ թիվը՝ չորս: Դրանցից արժե հիշատակել ամերիկահայ Գրիկերի կողմից հրատարակած ուշագրավ գիրքը⁴⁴: Գրիկերը, թերևս, այն եզակի հեղինակներից է, որը, ըստ ամենայնի, ծանոթ է եղել «Թաքված-ի վաքայի» պաշտոնական լրագրում տպագրված «Տեղահանության օրենքի» տարբերակին և այդ պատճառով չի սխալվում, երբ անդրադառնում է օրենքի բովանդակության, ինչպես նաև ընդունման ու հրապարակման ամսաթվերի հետ կապված հանգամանքներին⁴⁵: Նույնը կարելի է ասել նաև ճանաչված թուրք պատմաբան Թարք Չաֆեր Թունայայի մասին⁴⁶:

³⁹ Գ. Դազարեան, նշվ. աշխ., էջ 69, 328 և Լ. Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը (Քննական ակնարկ ըստ թրքական վաւերագիրներու), Պէյրուք, 1970, էջ 117:

⁴⁰ M. Hocaoğlu, Tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler. İstanbul, 1976, s. 645.

⁴¹ İ. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. Cilt: 4: M. 1703 – 1924 H. 1115 – 1342. İstanbul, 1955, s. 428.

⁴² T. Akçam, Türk ulusal kimliği ve Ermeni sorunu. 2. baskı. İstanbul, 1993, s. 109.

⁴³ T. Akçam, İnsan hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na. 2. Baskı. Ankara, 2002, s. 317 - 318.

⁴⁴ Եղղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, պատրաստեց՝ Գրիկեր, Նիւ Եորք, 1980:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ. 37 - 38:

⁴⁶ T. Z. Tunaya, Türkiye'de siyasal partiler. Cilt I: İkinci Meşrutiyet dönemi, 1908 - 1918. Genişletilmiş ikinci baskı. İstanbul, 1988, s. 580.

Հիմնականում թուրք հեղինակները նախընտրում են ընդգծել, որ «Տեղահանության օրենքը» ունեցել է երեք հոդված: Նրանք նույնպես չեն նշում, թե ու՞մ ստորագրություններն են դրված օրենքի տակ: Ժամանակին այդպես են վարվել, օրինակ, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական ժխտողական հայեցակարգի հեղինակները հանդիսացող Էսաթ Ուրասը⁴⁷ և Քյամուրան Գյուրյունը⁴⁸:

Հետագայում Թուրքիայում մեծ հեղինակություն վայելող այդ պատմաբանների կողմից շրջանառության մեջ դրված օրենքի աղճատված տարբերակը անվերապահորեն ընդունվել է թուրք մի շարք այլ հեղինակների կողմից ու տեղ գտել նրանց ինչպես գիտական աշխատություններում⁴⁹, այնպես էլ հրապարակախոսական հոդվածներում⁵⁰: Նույնիսկ այնպիսի փորձառու պատմաբան, ինչպիսին Բիլյալ Շիմշիրն է, որն այսօր Թուրքիայում համարվում է հայկական հարցի լավագույն «ուսումնասիրողներից» մեկը, զետեղելով «Տեղահանության օրենքի» տեքստը՝ նույնպես անտեսում է այն փաստը, որ օրենքի պաշտոնապես հրատարակված տեքստը ունեցել է չորս հոդված և սահմանափակվում է միայն երեքի մեջբերումով⁵¹:

Հետևելով իրենց «հոգևոր հայրերի» օրինակին՝ թուրք պատմաբանների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչները շարունակում են քողարկել «Տեղահանության օրենքի» բուն բովանդակությունը: Այսպես, օրինակ, Սուլեյման Դեմիրելի անվան համալսարանի դասախոս Հասան Բաբաջանը, դիմելով «գիտական» աճյարարության, կիրառում է հետևյալ հնարքը. հղելով «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի 1915թ. հունիսի 1-ի համարում հրատարակված օրենքի տեքստը, նա մեջ է բերում օրենքի միայն երկու հոդվածները, երկրորդ հոդվածին կցելով օրենքի չորրորդ հոդվածի բովանդակությունը և ընդհանրապես անտեսելով երրորդի գոյությունը⁵²: Վարվելով այդկերպ՝ նա, թերևս, ենթադրում էր, որ «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի 1915թ. հունիսի 1-ի համարը չի կարող հասու լինել նաև՝ ոչ թուրք մասնագետներին...

Իսկ վերջերս պաշտոնական թուրքական պատմագրության մեջ այդ տխրահռչակ օրենքի վերաբերյալ դրսևորվում է նոր մոտեցում. նրա գոյությունը ընդհանրապես անտեսվում է: Այդպես է վարվել, օրինակ, Թուրքական պատմագիտական ընկերության (ԹՊԸ) կողմից հրատարակված «Հայեր. արտը և վերաբնակեցում» գրքի հեղինակների խումբը: Այստեղ միայն նշված է, որ մեր՝ վերևում արդեն հիշատակված նախարարների խորհրդի մայիսի 30-ի Որոշումը «հավանություն տվեց ներքին գործերի նախարարության որոշմանը և արդեն ընթացքի մեջ գտնվող նրա իրագործմանը»⁵³:

Թերևս, հեղինակները, որոնց թվում է նաև Հայոց ցեղասպանության պատմության թուրք «հետազոտողների» ներկա սերնդի «առաջնորդ» և ԹՊԸ նախագահ Յու. Հալաչողուն, այդպիսով ուղղակի փորձել են խուսափել «Տեղահանության օրենքի» բովանդ

⁴⁷ E. Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselsi. Yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Baskı. İstanbul, 1987, s. 605.

⁴⁸ K. Gürün, Ermeni dosyası. İkinci Baskı. Ankara, 1983, s. 214.

⁴⁹ St'ü, օրինակ, Y. Ercan, Ermeniler ve Ermeni Sorunu. – Yeni Türkiye, 2001, ocak-şubat, yıl 7, sayı 37: Ermeni Sorunu özel sayısı 1, s. 49.

⁵⁰ St'ü, օրինակ, S. Kaplan, 1915'teki trajedi işte bu tehcir kanunuyula başladı. - Hürriyet, mart 3, 2005.

⁵¹ B. N. Şimşir, Ermeni Meselesi: 1774 – 2005. Üçüncü basım. Ankara, 2006, s. 299.

⁵² H. Babacan, Ermeni Tehciri hakkında bir değerlendirme. - Yeni Türkiye, 2001, ocak-şubat, yıl 7, sayı 37: Ermeni Sorunu özel sayısı 1, s. 410.

⁵³ H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, Ermeniler: sürgün ve göç. İkinci Basım. Ankara, 2004, s. 64.

դակության մասին կարծիք հայտնելուց: Ավելորդ չէ նշել, որ պրոֆեսոր Յու. Հալաչոյուն իր գրքի «Ներածությունում» պնդում է, որ այն հիմնված է «գիտական չափանիշների և պատմության ուսումնասիրման սկզբունքի վրա»⁵⁴: Դժվար է հասկանալ, թե ինչպե՞ս կարելի է համադրել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ կարևոր պաշտոնական վավերագրի գոյության անտեսումը «գիտական չափանիշների» հետ:

Ուշագրավ է, որ չանցած երկու տարի, արդեն միայնակ հեղինակած իր մեկ այլ գրքում Յու. Հալաչոյուն ոչ միայն հիշատակում է «Տեղահանության օրենքը», այլև վերաշարադրում է նրա բովանդակությունը՝ հետևելով, իհարկե, թուրքական պատմագրության համար արդեն ավանդույթ դարձած մոտեցմանը, համաձայն որի այդ օրենքի իրականացման համար պատասխանատու անձի՝ Էնվերի անունը չի հիշատակվում⁵⁵: Ի տարբերություն իր շատ գործընկերների, օրենքի մասին խոսելիս, Յու. Հալաչոյուն հղում է ոչ միայն ավագ սերնդի պատմաբաններ Յուսուֆ Հիքմեթ Բայրի⁵⁶ և Քյամուրան Գյուրյունի⁵⁷ աշխատությունները, այլև հիշատակում է պաշտոնաթերթ «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի 1915թ. հունիսի 1-ի համարը, որտեղ տպագրված է «Տեղահանության օրենքը»: Սակայն այս դեպքում ևս խուսափում է գրել, թե ում վրա է դրվել անձնական պատասխանատվությունը նրա իրագործման համար, սահմանափակվելով բավական մշուշոտ նշումով, որ այդ օրենքի ընդունումով հայերի «վերաբնակեցումը փոխանցվեց ներքին գործերի նախարարությունից ռազմական իշխանություններին»⁵⁸:

Թուրքական աղբյուրների հետազոտման արդյունքում հնարավոր եղավ հայտնաբերել ժամանակակից թուրք հեղինակների կեղծիքների կայուն «ավանդույթի» սկզբնաղբյուրը: Պարզվում է, որ նրա սկիզբը դրվել է դեռևս 1916 թ.: Այդ ժամանակ, այսինքն՝ երբ դեռ շարունակվում էր Հայոց ցեղասպանության գործընթացը, օսմանյան կառավարությունը, ձգտելով մոլորության մեջ զգեց համաշխարհային հանրությանը և խուսափել հնարավոր պատասխանատվությունից, սկզբում թուրքերեն, հետագայում նաև՝ եվրոպական լեզուներով հրատարակեց մի սովորածավալ գիրք-տեղեկագիր, որտեղ լկտիաբար կեղծվում էր իրականությունը և փորձ էր արվում Մեծ եղեռնի պատասխանատվությունը բարդել հենց հայերի վրա: Այստեղ բերված էր «Տեղահանության օրենքի» աղճատված, երեք հոդվածից բաղկացած տեքստը, բացակայում էին վերջին՝ չորրորդ հոդվածը, ինչպես նաև օրենքի վերջին պարբերությունը: Չէին նշվել նաև օրենքի տակ իրենց ստորագրությունները դնողների անունները⁵⁹: Եվ դա այն դեպքում, երբ նախորդ տարում՝ 1915 թվականին, կառավարական պաշտոնաթերթում տպագրված տեքստում այդ բոլորն առկա էր:

Նշենք նաև, որ այդ շրջանում օսմանյան կառավարությանը հաջողվեց հասնել իր նպատակին: Ե՛վ ժամանակակիցներից, և՛ հետագա սերունդների պատմաբաններից շատերը «Տեղահանության օրենքի» տեքստի համար որպես հիմք ընդունում էին կառա-

⁵⁴ H. H. Özdemir, K. Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, Ermeniler: sürgün ve göç. İkinci Basım. Ankara, 2004, s. VII.

⁵⁵ Y. Halaçoğlu, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, S. 68.

⁵⁶ Y. H. Bayur, Türk İnkılabı tarihi. Cilt: III, Kısım 3. Ankara, 1983.

⁵⁷ K. Gürün, Ermeni dosyası, İkinci Baskı. Ankara, 1983.

⁵⁸ Y. Halaçoğlu, Die Armenierfrage. Klagenfurt, 2006, S. 68.

⁵⁹ Ermeni komitelerinin âmâl-i ve harekât-i ihtilâliyesi ilân-i meşrutiyetten evvel ve sonra. İstanbul, 1332, s. 237 - 238.

⁶⁰ Deutschland und Armenien 1914 - 1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 78.

վարական գիրք-տեղեկագրում գետեղված տարբերակը, այլ ոչ թե պաշտոնաթերթի տեքստը: Այդպես էր վարվել, օրինակ, Հայոց ցեղասպանության ականատես ու հետազոտող Յոհաննես Լեփսիուսը, որը իր կազմած գերմանական դիվանագիտական վավերագրերի ժողովածուի մեջ ընդգրկել էր օրենքի տեքստի այն տարբերակը, որը տեղ էր գտել կառավարական գիրք-տեղեկագրի ֆրանսերեն հրատարակությունում: Հայկազն Ղազարյանը տպագրել է օրենքի երեք հոդվածների հայերեն թարգմանությունը՝ նույնպես հիմք ընդունելով նրա այն տարբերակը, որը տեղ է գտել վերևում հիշատակված պաշտոնական գիրք-տեղեկագրում, սակայն, ի տարբերություն Յո. Լեփսիուսի, նա օգտվել է այդ գրքի թուրքերեն հրատարակությունից⁶¹:

Հարց է առաջանում. ինչո՞վ էր պայմանավորված Օսմանյան կայսրության իշխանությունների նման մոտեցումը: Շրջանառության մեջ գտնվող պաշտոնական օսմանյան վավերագրերը հնարավորություն չեն տալիս հստակ պատասխանել այդ հարցին: Թերևս, կարելի է ենթադրել, որ պատճառը օսմանյան Թուրքիայի այդ տարիների կառավարող վերնախավի, մասնավորաբար Էնվերի փաշայի ձգտումն էր՝ ամեն կերպ թոքափել իր վրայից պատասխանատվությունը հայերի տեղահանության համար:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունը սկսվել էր նախքան օրենքի ընդունումն ու հրապարակումը, և այն իրականացվում էր ներքին գործերի նախարար ու երիտթուրքական կուսակցության փաստացի առաջնորդ Թալեաթի նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ: Հետաքրքիր է, որ իր հուշագրություններում Թալեաթը, ամեն կերպ փորձելով խուսափել պատասխանատվությունից, շեշտում է, որ բանակի ղեկավարությունը, համարելով, որ հայ ազգաբնակչությունը վտանգ է ներկայացնում ռազմական տեսակետից, պահանջում էր սկսել հայերի տեղահանությունը, իսկ ինքը դեմ էր դրան, ինչի համար իր գործընկերների կողմից մեղադրվում էր հայրենիքին անհավատարիմ լինելու մեջ⁶²: Նրա ներկայացմամբ, քանի որ դրությունը գնալով ծանրանում էր, իսկ բանակն էլ հնարավորություն ուներ ձեռնարկել «անհրաժեշտ միջոցներ»՝ նույնիսկ առանց համապատասխան օրենքի, ապա այլևս «օգուտ չուներ» ձգձգել տեղահանության մասին օրենքի ընդունումը⁶³:

Թալեաթը պնդում է, որ բանակի Գլխավոր շտաբն է նախապատրաստել «Տեղահանության օրենքի» տեքստը և ուղարկել այն կառավարություն⁶⁴: Սակայն նրա շարադրանքից պարզ չի դառնում, թե որքանով է այն հիմք ծառայել օրենքի վերջնական տարբերակի համար: Այդ հարցին պատասխան չեն տալիս նաև վերջին շրջանում Թուրքիայում հրապարակված օսմանյան պաշտոնական վավերագրերը:

⁶¹ Յ. Ղազարեանի գրքում օրենքի թարգմանությունը գետեղված է երկու անգամ, տես, Յ. Ղ. Ղազարեան, նշվ. աշխ., էջ 69 - 70 և էջ 180 - 181: Այդ երկու տեքստերի միջև առկա են տարբերություններ:

⁶² [Talât Paşa], Talât Paşa'nın hâtıraları: Sadırazam Talât Paşa'nın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiki kadar neşredilmemiş şahsi notları. İstanbul, 1946, s.63 - 65. Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Թալեաթի հուշագրությունները հրատարակվել են փոփոխված ու խմբագրած տեսքով, ինչը ժամանակին ընդունել է նույնիսկ Յուսուֆ Չիքմեթը Բայուրը: Տես. Y. H. Bayur, Ermeni Meselesi, kaynaklar, II: hatıralar. - Cumhuriyet, Salı / Cuma Kitabı, 26 haziran 1998.

⁶³ [Talât Paşa], Talât Paşa'nın hâtıraları: Sadırazam Talât Paşa'nın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiki kadar neşredilmemiş şahsi notları. İstanbul, 1946, s. 65.

⁶⁴ [Talât Paşa], Talât Paşa'nın hâtıraları: Sadırazam Talât Paşa'nın tarihin bir çok gizli taraflarını aydınlatan şimdiki kadar neşredilmemiş şahsi notları. İstanbul, 1946, s. 63 - 64.

Ուշագրավ է այն փաստը, որ մինչ օրս չի հրապարակվել օսմանյան կառավարության որևէ պաշտոնական վավերագիր՝ կապված «Տեղահանության օրենքի» հետ: Թուրք պատմաբանների կողմից շրջանառության մեջ է դրվել միայն պաշտոնաթերթ «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի 1915թ. հունիսի 1-ի համարի առաջին էջի ֆոտոպատճենը, որտեղ զետեղված է սույն օրենքը: Թե որքանով է այն համապատասխանում կառավարության կողմից վերջնականորեն ընդունված տարբերակին, դժվար է ասել: Համենայն դեպս, Հայկազն Ղազարյանը գրում է, թե իրականում օրենքը ունեցել է ութ հոդված, որոնցից հինգը գաղտնի է պահվել⁶⁵: Այդ հարցը կարիք ունի հետագա հետազոտման:

Նշված անճշտություններին ու շփոթմունքներին վերջ տալու լավագույն միջոցը «Տեղահանության օրենքի» տեքստի պաշտոնական տարբերակի թարգմանաբար ներկայացումն է, ինչը հնարավոր եղավ իրականացնել միայն՝ ձեռքի տակ ունենալով պաշտոնաթերթ «Թաքվիմ-ի վաքայի»-ի 1915 թ. հունիսի 1-ի համարի ֆոտոպատճենը: Ցայսօր գիտական շրջանառության մեջ գտնվող օրենքի հայերեն թարգմանությունները կատարված են նրա աղճատված տարբերակներից⁶⁶:

«Տեղահանության օրենքի» որպես սույն հրապարակման հավելված ներկայացվող պաշտոնական տարբերակը փաստում է, որ օրենքը ունեցել է չորս հոդված, ընդունվել է 1915 թ. մայիսի 27-ին, գործողության մեջ է մտել 1915 թ. հունիսի 1-ին, և նրա իրագործման պատասխանատվությունը դրվել է անձամբ Էնվերի վրա: Օրենքի տակ դրված են սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ 5-րդի, սադրազամ (Նախարարների խորհրդի նախագահ) Մեհմեդ Սաիդ Հալիմ փաշայի և գլխավոր հրամանատարի տեղակալ ու ռազմական նախարար Էնվերի անունները:

Ստորև ներկայացնում ենք օրենքի իրական տեքստը.

-Հոդված 1. Պատերազմի ժամանակ բանակների, զորաբանակների և դիվիզիաների հրամանատարները և նրանց տեղակալները և առանձին դիբրերի հրամանատարները, բնակչության կողմից կառավարության հրամանների, երկրի պաշտպանության ու հանգստի ապահովման հետ կապված գործողությունների և միջոցառումների դեմ ընդդիմության, զենքով հարձակման և դիմադրության որևիցե դրսևորում տեսնելու դեպքում լիազորված և պարտավոր են անհապաղ զենքի ուժով ամենախիստ ձեռք մտնելու և հարձակումն ու ընդդիմանալը հիմնովին ոչնչացնել:

-Հոդված 2. Բանակների և առանձին զորաբանակների և դիվիզիաների հրամանատարները, ռազմական հատուկ օրենքների վրա հիմնվելով, լրտեսություն կամ դավաճանություն կանխագալով, կարող են գյուղերի և գյուղաքաղաքների բնակչությանը առանձին-առանձին կամ զանգվածաբար այլ բնակատեղիներ ուղարկել և բնակեցնել:

-Հոդված 3. Սույն օրենքը գործողության մեջ է մտնում հրապարակման օրվանից:

-Հոդված 4. Սույն օրենքի դրույթների գործադրման համար պատասխանատու են գլխավոր հրամանատարի տեղակալը և ռազմական նախարարը⁶⁷:

-Բարեհաճեցի հրամայել, որ օրինակությունը ապահովելու նպատակով սույն օրենքի տեքստը ներկայացվի ընդհանուր ժողովի նիստում⁶⁸, ժամանակավորապես դրվի գործողության մեջ և հավելվի պետության օրենքներին:

⁶⁵ Գ. Գ. Ղազարեան, նշվ. աշխ., էջ 328:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 69 - 70 և էջ 180 - 181: Լ. Վարդան, նշվ. աշխ., էջ 117:

⁶⁷ Այդ պաշտոնները զբաղեցնում էր Էնվեր փաշան:

⁶⁸ Նկատի ունի օսմանյան խորհրդարանի վերին և ստորին պալատների համատեղ նիստը:

-13 Ռեջեփի 1333, 14 մայիսի 1331⁶⁹

-Ռեշադ⁷⁰, Սադրագամ Մեհմեդ Սաիդ⁷¹, գլխավոր հրամանատարի տեղակալ և ռազմական նախարար էնվեր:

Ինչպես արդեն նշել էինք, օրենքը, ըստ նրա հեղինակների, պետք է ծառայեր ցեղասպանության քողարկմանը: Սակայն նրանում առկա դրույթը առ այն, որ. «Բանակների և առանձին զորաբանակների և դիվիզիաների հրամանատարները ռազմական հատուկ օրենքների վրա հիմնվելով՝ լրտեսություն կամ դավաճանություն կանխազգալով, կարող են գյուղերի և գյուղաքաղաքների բնակչությանը առանձին-առանձին կամ զանգվածաբար այլ բնակատեղիներ ուղարկել և բնակեցնել», բացահայտում է օրենքի հեղինակների ձգտումը՝ օգտագործել բանակը Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնելու նպատակով: Այս կետը հստակորեն ապացուցում է ցեղասպանության գործընթացի ժամանակ թուրքական զինվորականության լայնածավալ ներգրավվածության փաստը⁷²:

Ի մի բերելով վերևում նշված երեք փաստաթղթերի վերլուծության արդյունքները, ընդգծենք, որ դրանք, ըստ էության, հանդիսանում են Հայոց ցեղասպանության միասնական պետական ծրագիր, որը սկզբում հեղինակել են մի խումբ ղեկավար գործիչներ, հետագայում ընդունվել է օսմանյան կառավարության կողմից՝ պահվելով գաղտնի, և հաստատվել է սուլթանի կողմից՝ ստանալով օրենքի տեսք և հրապարակվելով պաշտոնաթերթում: Վերջին երկու փաստաթղթերի ի հայտ գալը պայմանավորված էր Հայոց ցեղասպանության հարցի միջազգայնացմամբ և թուրքական կառավարության անդամների փորձերով՝ ապահովել «իրավական հիմնավորում»՝ այդ հանցագործությունը քողարկելու և հետագայում պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով: Իրականում այն պաշտոնական փաստաթղթերը, որոնք հրատարակվել են Թուրքիայում, անքակտելի միասնություն են կազմում մեր կողմից մատնանշված առաջին փաստաթղթի՝ «10 պատվիրանների» հետ և ամենայն հստակությամբ հաստատում են Հայոց ցեղասպանության փաստը:

Summary

THE STATE PROGRAM OF THE ARMENIAN GENOCIDE The comparative analysis of three Turkish documents

Ruben A. Safrastyan

The program of the Armenian genocide implemented by the government of Ottoman Turkey during the World War I has not received all the attention it deserves. Although a number of books exist concerning Armenian genocide, this is the first paper to be devoted solely to problem under discussion.

⁶⁹ Համապատասխանում է 1915 թ. մայիսի 27-ին:

⁷⁰ Սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ V:

⁷¹ Սադրագամ Մեհմեդ Սաիդ Հալիմ փաշա:

⁷² Տե՛ս այդ մասին. V. N. Dadrian, The role of the Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians: a study of historical continuities. – Journal of political and military sociology, 1992, Vol.: 20, No. 2 (Winter): p. 257 – 288.

The subjects of the investigation are the following ottoman documents:

- The 10 points action plan to eliminate Armenians under cover of deportation, approved by the secret meeting of five leading members of ottoman government and army headquarter, including interior minister Talaat. This document represents the early stage of preparing the program of genocide;
- Official Decision of ottoman government on the beginning the deportation of Armenian, which unmasks the genocidal intention of Turkish authorities;
- The Deportation Law, which aimed to provide “the legal cover” for the criminal act of Armenian genocide.

Thoughtfully examination of sources allows author to come to conclusion that above-mentioned documents formed the program of the Armenian genocide.